

Terug naar Pompeii

Ontstaan, verdwijning en herstel van een Pompeiiaans interieur in Paushuize

In 2008 werd een bijzondere ontdekking gedaan in Paushuize.¹ Achter lagen verf, spiegels en voorzetwanden kwamen laat-19e-eeuwse wandschilderingen tevoorschijn, geïnspireerd op Pompeii. Zulke schilderingen komen in Nederland maar zelden voor. Zoals in Pompeii de huizen eeuwenlang bedekt waren onder vulkaanas, was het Utrechtse interieur decennialang aan het oog onttrokken. Dankzij minutieuze restauratie en reconstructie zijn ze weer zichtbaar geworden. Ze vertellen het verhaal van een uit het zicht verdwenen internationale interieursmaak die nu weer gewaardeerd wordt.

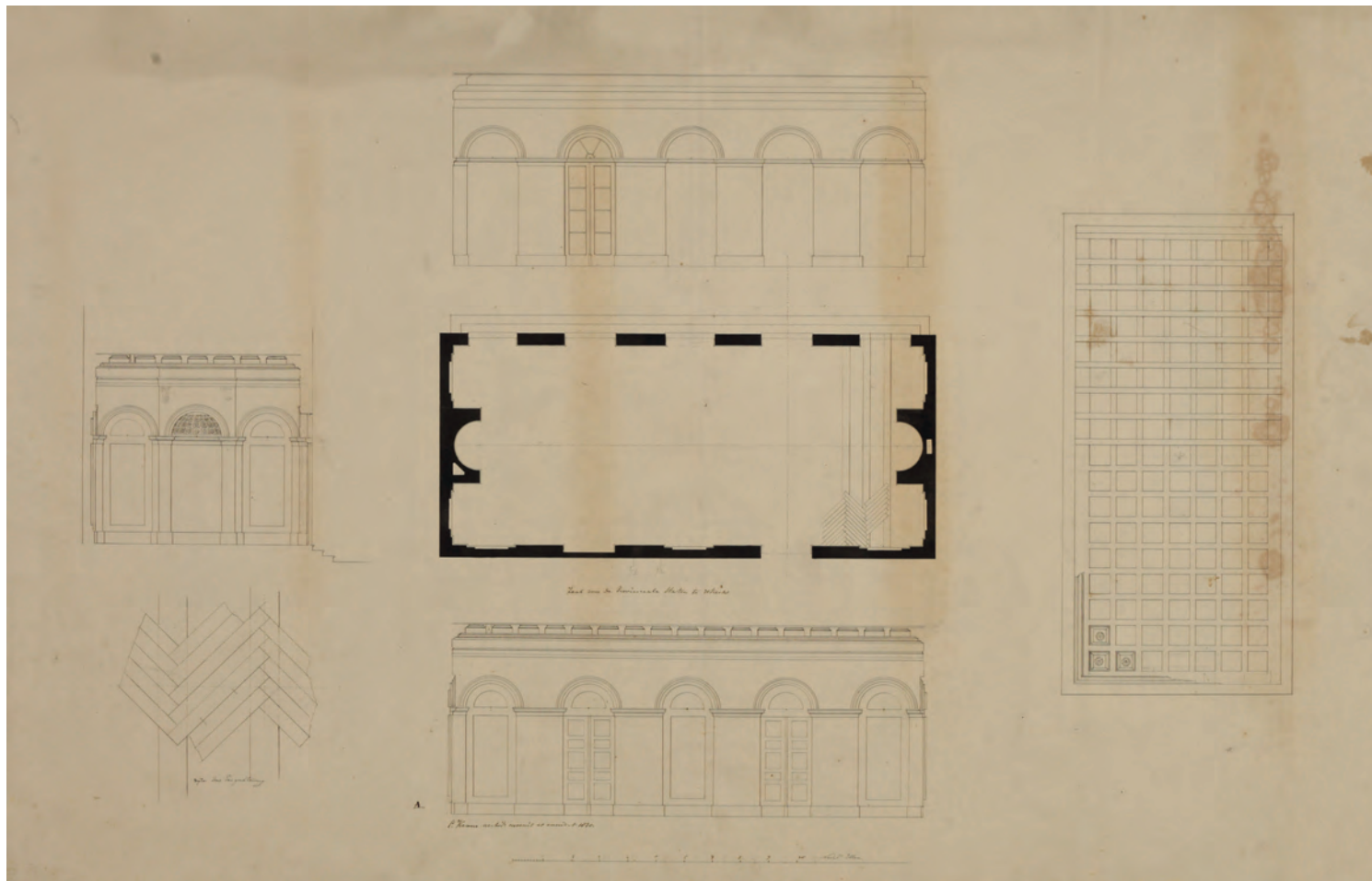
Froukje van der Meulen is kunsthistoricus en conservator van Paushuize.

Paushuize werd in 1517 gebouwd in opdracht van de latere paus Adrianus VI, aan wie het ook zijn naam aan te danken heeft. In 1814 kocht de Rijksoverheid dit toonaangevende Utrechtse monument aan als woonhuis voor de Utrechtse gouverneur, tegenwoordig commissaris van de Koning genoemd. Onder het gouverneurschap van Florent Joseph ridder van Ertborn vonden tussen 1830 en 1833 grootschalige verbouwingen plaats, waaronder de toevoeging van een kantoorgebouw en een bijgebouw met een representatieve vergaderzaal. Het ontwerp kwam van de Utrechtse schilder en architect Christiaan Kramm (1797-1875). De bouwtekeningen laten zien

dat de vergaderzaal een interieurafwerking kreeg in neoclassicistische stijl, met een parketvloer en een cassettenplafond met kroonlijst. In de oostwand waren vijf glazen deuren die naar de tuin leidden. De tegenoverliggende wand had drie nissen met hoge spiegels. Uit kleuronderzoek blijkt dat de muren afgewerkt waren met subtiele marmerschilderingen.²

De nieuwe aanbouw deed niet lang dienst als vergaderzaal. De Statenleden waren niet tevreden met hun onderkomen en lieten de bovengelegen privévertrekken van de gouverneur inrichten voor vergaderingen. In 1849 werden de Statenzittingen verplaatst naar het nieuwe Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Maria-plaats (tegenwoordig het Utrechts Conservatorium). De vergaderzaal werd toen bij de ambtswoning van de commissaris gevoegd en diende voortaan als feest- en receptiezaal, de Balzaal geheten.

Met de komst van een nieuwe commissaris in 1888, Alexander baron Schimmelpenninck van der Oye, vonden verschillende herstellingen aan de ambtswoning plaats. In deze periode, tussen 1888 en 1890, veranderde de Balzaal compleet van uiterlijk: de muren werden van boven tot onder beschilderd met op Pompeii geïnspireerde scènes en motieven.

Pompejaanschen decoratiestijl

De in Utrecht geboren Jacobus van Lokhorst (1844-1906) begeleidde de renovatie. Hij was als Rijksbouwkundige bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken verantwoordelijk voor de bouw, inrichting en restauratie van veel rijksgebouwen, zoals scholen, laboratoria, archief- en gouvernementsgebouwen. Van Lokhorst werd beïnvloed door zijn collega Pierre Cuypers en zijn leidinggevende Victor de Stuers, referendaris en hoofd van de afdeling Kunsten en Wetenschappen. Zij waren bewonderaars van de Franse archi-

tect Eugène Viollet-le-Duc en hadden uitgesproken ideeën op het gebied van bouwkunst, met speciale aandacht voor de gotiek en vroege renaissance. Hun visie heeft grote invloed gehad op de architectuur van overheidsgebouwen. Van Lokhorst werd weliswaar minder bekend dan Cuypers, maar was een productief en innovatief architect. De nieuwe wandschilderingen werden wellicht uitgevoerd door Willem Fabri (1853-1925), die in ieder geval de twee schilderijen op doek van nereïden³ maakte. Fabri was tussen 1877 en 1905 hoofddecora-

- ▲ De Balzaal van Paushuizen. FOTO: HEIRLOOM
- 7 Ontwerp voor de nieuwe Statenzaal aan Paushuizen door Christiaan Kramm, 1830. HET UTRECHTS ARCHIEF
- De Balzaal zoals afgebeeld in het jubileumboek voor Van Lokhorst, 1903. HET UTRECHTS ARCHIEF

teur bij de Rotterdamse firma C.H. Eckhart. Deze fabrikant van spiegels en lijsten had ook werkplaatsen voor het uitvoeren van decoratieve schilderijen, papierstuc en een 'behangerij'. De fabriek kon behalve het Rijk ook het Koninklijk Huis tot haar klanten rekenen: de firma verzorgde de inrichtingen voor het Paleis Noordeinde en het Koninklijk Huisarchief.

Uit een tentoonstellingscatalogus uit 1894 blijkt echter wie verantwoordelijk was voor het ontwerp van de Pompeiiaanse versieringen, namelijk Van Lokhorsts bouwkundig opzichter Jacob Berden (1861-1940).⁴ Op het bureau van Van Lokhorst, waar aan veel opdrachten tegelijk werd gewerkt, werden de taken verdeeld onder de stafleden.⁵ Hoewel vanaf 1890 Jan de Quack meestal over de decoratieve ontwerpen ging, heeft Berden zich ook op dit gebied doen gelden.⁶ De nieuwe decoraties werden ingepast in de bestaande architectuur. Kenmerkende elementen als de parketvloer, het cassettenplafond en de boognissen bleven onveranderd; nieuw toegevoegd werden de schilderijen, kroonluchters, twee sierhekken,

enkele lage bankjes en gordijnen. Het jubileumboek van Rijksbouwmeester Van Lokhorst, uitgegeven bij zijn 25-jarig ambtsjubileum in 1903, beschrijft de renovatie van de zaal.⁷ De bestaande situatie werd beschreven als 'in nuchteren klassieken stijl gebouwd en geheel in wit stuc gepleisterd' en maakte volgens het boek een 'killen indruk'. Daar kwam een nieuw ontwerp voor in de plaats met polychrome schilderijen in de 'Pompejaanschen decoratiestijl'. Een in het jubileumboek afgedrukte foto van het resultaat toont duidelijk het rijk beschilderd ensemble, met op de westwand als hoofdfiguren nimfen en putti, omringd door bladerranken. Het geheel werd omlijst door een weelde aan planten, bloemen, vogels, fantasiewezens en ornamenten. Het betreft uiteraard een zwart-witfoto, maar we weten dat de wandschilderingen een veelkleurig geheel vormden. De eerder genoemde kilheid was daarmee verleden tijd!

In de ban van Pompeii

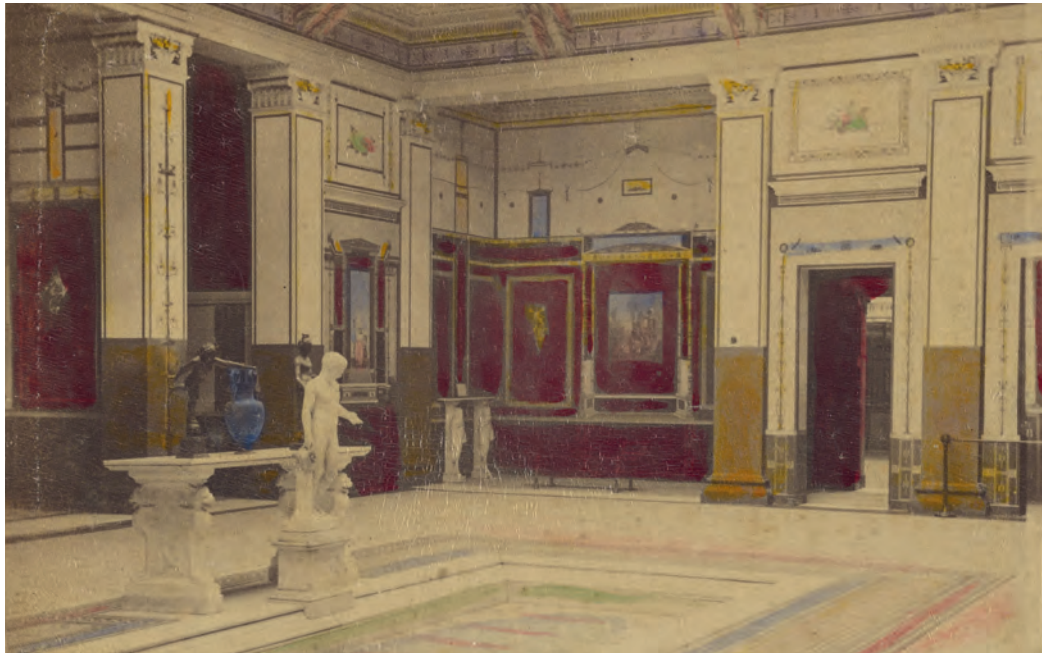
Vanaf het einde van de 18e eeuw raakte heel Europa in de ban van de felgekleurde

en rijk gedecoreerde wandschilderingen die in de huizen van Herculaneum, Pompeii en Stabiae werden aangetroffen. Deze Romeinse steden waren onder as en lava verdwenen bij de vulkaanuitbarsting van de Vesuvius in 79 na Christus. Na de herontdekking begonnen de opgravingen: vanaf 1738 in Herculaneum en vanaf 1748 in Pompeii. Pas na verloop van tijd werden de archeologische sites toegankelijk gemaakt voor wetenschappers, kunstenaars en andere bezoekers op hun *grand tours*. Er verschenen publicaties met reproducties van de schilderijen die in de huizen waren aangetroffen. Zo raakte informatie over de Pompeiiaanse wandschilderkunst wereldwijd verspreid en kon als inspiratiebron dienen voor opdrachtgevers en ontwerpers.

De eerste op Pompeii en Herculaneum geïnspireerde interieurontwerpen ontstonden rond 1760 op de tekentafels van Britse architecten als James Stuart en Robert Adam en de Duitser Friedrich Wilhelm von Erdmannsdorff. In hun neoclassicistische ontwerpen combineerden zij Pompeiiaanse elementen met andere aan de oudheid ontleende motieven, zoals grotesken (naar in het Paleis van Nero aangetroffen 'grotschilderingen'), maar ook Egyptische, Arabische, Grieks-Romeinse en Etruskische vormen. Naarmate er meer complete wandschilderingen werden opgegraven, verschoof de focus van losse elementen, zoals kleine figuren, naar totaalontwerpen. De wanden werden ingedeeld in vlakken door middel van geschilderde zuilen, friezen en andere architectonische elementen.

In de eerste helft van de 19e eeuw raakte de Pompeiiaanse stijl *en vogue* onder de aristocratie. De Franse keizerin Joséphine de Beauharnais, prins Friedrich Wilhelm IV, koning Ludwig I, koning Francesco I en koningin Maria Isabella van Bourbon-Spanje, tsarina Alexandra Feodorovna, prins Albert en Koning Karl Johan - allen lieten ze een Pompeiiaanse kamer inrichten in hun paleizen. Het kleurrijke en luchtige karakter van de schilderijen paste goed in privévertrekken zoals schrijfkabinetten, eet- en slaapkamers en tuinpaviljoens. De Pompeiiaanse stijl was een manier om de persoonlijke fascinatie voor archeologie tentoon te spreiden, maar bood ook een romantische omgeving. Ook musea werden gedecoreerd in de Pompeiiaanse stijl, zodat de antieke voorwerpen in een historische ambiance konden worden ervaren. Tijdens de Wereldtentoonstellingen kon een bredere groep mensen kennis maken met de huizen van de oudheid, zoals bij de goedbezochte 'Pompeii Court' in het Crystal Palace, dat in 1852-1854 opnieuw werd opgebouwd in Sydenham, of in het Maison Pompéienne in Parijs, dat tijdens de Wereldtentoonstelling van 1867 was opengesteld. Pompeiiaanse interieurs bereikten een steeds breder publiek en werden vanaf eind 19e eeuw ook toegepast in sociëteiten, feestzalen, winkels en luxe cafés en restaurants.

◀ Pompeian Dining Room in het tuinpaviljoen van Buckingham Palace, in 1840 gebouwd in opdracht van prins Albert. LUDWIG GRÜNER, ROYAL COLLECTION TRUST

▲ Ansichtkaart van de Pompeii Court in het Crystal Palace uit 1861. NEGRETTI & ZAMBRA, J. PAUL GETTY MUSEUM

↘ Grote eetzaal van de Nieuwe of Littéraire Sociëteit de Witte, 1902. HENRI DE LOUW, HAAGS GEMEENTEARCHIEF

Uitzonderlijk in Nederland

Toch zijn er in Nederland nauwelijks interieurs te vinden die volledig uit Pompeïaanse elementen bestaan. Dat maakt de keuze voor een Pompeïaans thema in de Utrechtse Balzaal des te opmerkelijker. Selectieve decoratiepatronen uit Pompeii werden wel toegepast in classicistische en eclectische interieurs, maar op een veel kleinere schaal, zoals in het Kurhaus in Scheveningen. Ook zijn er voorbeelden van gordijnstoffen, waaiers, serviezen en papierbehangsels met Pompeïaanse motieven in Nederlandse huishoudens bekend. Een volledig op Pompeii geïnspireerd interieur zien we wel terug in twee Haagse herensociëteiten: de grote zaal van de Sociëteit de Vereeniging door Eduard Willem Frederik Kerling (circa 1885) en de eetzaal van Nieuwe of Littéraire Sociëteit De Witte door Pierre Cuypers (1872-1878). Met name deze laatste zaal, die helaas in 1961 door brand is verwoest, vertoonde veel overeenkomsten met de Utrechtse Balzaal. Het betrof schilderijen van dansende Maenaden (Bacchanten), uitgevoerd door Alfred Capelli (1855-1910). De lichtvoetige en kleurrijke Pompeïaanse schilderijen vormden een uitbundig geheel en leenden zich daardoor voor de eetzaal van een herensociëteit. Ze pasten dus ook goed in de Balzaal van Paushuizen, die immers gebruikt werd voor recepties en feestelijke aangelegenheden van de nieuwe commissaris van de Koningin. Bovendien

sloten de schilderijen goed aan op de architectuur van de al bestaande zaal. De empire-elementen (friezen, kroonlijsten, pilaren, ronde boognissen en het cassettenplafond) werden door het kleurgebruik benadrukt. Wellicht verklaart dat de opmerkelijke keuze voor een Pompeïaans thema dat onder supervisie van Van Lokhorst is uitgewerkt, vergelijkbaar met de sociëteit in Den Haag van zijn collega Cuypers.

Kritische ontvangst

In 1894 werd in de Haagse Pulchri Studio werk van Van Lokhorst getoond op de 'Tentoonstelling van monumentale en decoratieve kunst', waaronder ook een aantal afbeeldingen van de Utrechtse Balzaal. Jacob Berden was een van de organisatoren van de tentoonstelling, die werd aangeprezen door Victor de Stuers.⁸ De nieuwsgierigheid

naar de destijds niet voor iedereen toegankelijke Balzaal kon hier bevredigd worden, zoals blijkt uit een bespreking van de tentoonstelling: 'Menigeen heeft wel eens hooren praten over de zaal in Pompejaanschen stijl in de woning van den Commissaris der Koningin te Utrecht, eene zaal, die in 1890 gerestaureerd werd. De nieuwsgierigheid naar die mooie Balzaal, waar slechts aristocratische of patricische voetjes in 't rond mogen zwieren, kan hier voldaan worden, want alles wat op de restauratie van dezen danstempel betrekking heeft, vindt men hier bijeen.'⁹ Hoewel De Stuers en sommige recensenten lovend waren over de doordachtheid van de ontwerpen van Van Lokhorst, klonk er ook kritiek op de uitvoering van de schilderijen in de Utrechtse Balzaal. Het zou ontbreken aan de finesse van de Romeinse originelen: 'De imitatie Pompejaansche beschildering mist de beschaving die aan dergelijke beschilderingen de hoogwaarde geeft'.¹⁰ Los van de artistieke kwaliteit kwam er ook commentaar op de thematiek, met name vanwege het vele naakt. In *De Arnhemse Courant* verscheen 'eene jammerklacht over de restauratie van de receptiezaal in het gebouw van den commissaris der Koningin te Utrecht. Deze is beschilderd in Pompeïaanschen stijl, en daarin zijn afbeeldingen aangebracht van godinnen van den Olymp, als naakte vrouwen in wulpsche houdingen, afgewisseld of vergezeld van zwevende naakte knaapjes.' De auteur vond het 'ergerlijk, dat een zedig gezelschap genoodzaakt wordt zich te verzamelen tusschen muren, bedekt met voorstellingen, waarvan zedige vrouwen de oogen moeten afwenden, en meent dat de Regeering, wanneer zij verneemt hoe de uitvoering harer restauratieplannen plaats heeft, geroepen is te veranderen, wat in elk opzicht verkeerd is gedaan.'¹¹

^ De Spiegelzaal van Paushuize in 1987. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

✓ De Balzaal na restauratie van de Pompeïaanse wandschilderingen. FOTO: HEIRLOOM

7 Detail van het bovendee van de decoratieve beschildering. FOTO: ARJAN DEN BOER

Overschilderd en herontdekt

Ondanks de kritische noten bleven de schilderijen nog enkele decennia gehandhaafd. Met het aantreden van de nieuwe commissaris Lodewijk Bosch ridder van Rosenthal begon in 1934 opnieuw een renovatie van Paushuize. De keukens werden verplaatst en een vestiaire werd aangelegd. De

Pompeïaanse stijl voldeed kennelijk niet meer: de schilderijen op doek werden verwijderd en het interieur werd wit overgeschilderd met goudkleurige accenten. Op het fries van de kroonlijst werd een ban van palmetten gesjabloneerd. In 1957 nam de Provincie Utrecht het eigendom van Paushuize over. Daarmee veranderde ook de functie: Paushuize werd niet meer als ambtswoning gebruikt, maar als ontvangstlocatie voor de commissaris van de Koningin. Er ging wederom een restauratie van start. Daarbij werden weer spiegels geplaatst, waaraan de ruimte de tot 2009 gebruikte naam 'Spiegelzaal' ontleende.

In 2008 werd opnieuw tot een grote renovatie besloten om een dubbel gebruik van Paushuize mogelijk te maken: als werk- en ontvangstruimten voor de commissaris van de Koning en verhuurbare ruimten voor vergaderingen, recepties en diners. De werkzaamheden werden in opdracht van de Provincie uitgevoerd door de restauratie-architecten Ubbo Hylkema, Bastiaan van de Kraats en Krijn van den Ende. Tijdens deze renovatie veranderde de Balzaal nogmaals spectaculair van gedaante.

Bij het verwijderen van de voorzetwanden bleken de geschilderde putti op een rode achtergrond bewaard gebleven. Onderzoek door restauratoren Claudia Junge en Peter Dijkman wees uit dat het mogelijk was om

de verdwenen decoraties in Pompeiaanse stijl terug te brengen. Na een proef in een van de hoeken van de zaal werd besloten om de schilderijen te reconstrueren. Het feit dat er geen vergelijkbare zalen meer zijn in Nederland vormde daarvoor een belangrijk argument. Op basis van onder verflagen gevonden kleuren en motieven, oude foto's en (waar nodig) terughoudende aanvullingen hebben Junge en Dijkman de zaal gerestaureerd, met als resultaat dat de schilderijen weer grotendeels zichtbaar zijn. Niet alle onderdelen zijn echter teruggekeerd: de halfronde, op doek geschilderde voorstellingen boven het fries zijn in de loop der tijd verdwenen en de marouflages (op doek geschilderd en vervolgens op de muur aangebracht) met dansende nimfen zijn waarschijnlijk verloren gegaan. De gereconstrueerde zaal is nu een belangrijke blikvanger in Utrecht en vormt jaar-

lijks een publiekstrekker tijdens Open Monumentendag. De reconstructie van het Pompeiaanse interieur en de lovende reacties van het publiek daarop passen in een algemene herwaardering van de 19e-eeuwse neostijlen. Na de opkomst van de Art Nouveau en het modernisme werd aan de historiserende architectuur uit 'de lelijke tijd' decennialang weinig waarde gehecht. Men beschouwde de neostijlen als imitaties, nostalgisch en weinig inventief. In de jaren na 1970 begon het oordeel te verschuiven. Inmiddels heeft veel historiserende architectuur een tweede leven gekregen dankzij restauratie en herbestemming, met respect voor de kenmerkende kwaliteiten. Zo is het Pompeii van Van Lokhorst in de Balzaal van Pausshuize, net als het door opgravingen gereconstrueerde Pompeii, herontdekt en hersteld.

Noten

- 1 J. van der Hoeve, 'Een Pompeiaans interieur in Utrecht', *Nieuwsbrief Stichting Het Nederlands Interieur* 33 (februari 2013), pp. 4-5.
- 2 C. Junge, 'De restauratie van de Balzaal in Pausshuize te Utrecht', *Plafond- en Wandschilderingen* (verslag studiedag Wetenschappelijk-technische groep voor aanbevelingen inzake bouwrenovatie en monumentenzorg Nederland-Vlaanderen, Maastricht 2013).
- 3 Nereïden zijn in de Griekse mythologie de dochters van de zeegod Nereus en Doris, een Oceanide.
- 4 Z.n., *Tentoonstelling van monumentale en decoratieve kunst in de zalen van Pulchri Studio* (Den Haag 1894).
- 5 G.S. Van Holthe tot Echten, 'De Rijksbouwkundige Jacobus van Lokhorst en zijn bureau 1878-1906', *Bulletin KNOB* 85-4 (1986), pp. 193-209.
- 6 Samen met de architecten Johan Frowein en Johannes van Nieukerken richtte Jacob Berden in 1884 de 'Nederlandsche Vereeniging tot Bevordering van Kunstnijverheid Arti et Industriae' op. Later in zijn carrière werkte hij aan de restauratie van een aantal kastelen, waaronder het Muiderslot. In 1899 werd hij directeur van de Rijkschool voor Kunstnijverheid Amsterdam, gevestigd in het Rijksmuseum.
- 7 Z.n., *Saxa Loquuntur*, uitgave opgedragen aan Jacobus van Lokhorst ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum (Nijmegen 1903).
- 8 'Er mag wel van gezegd worden, dat zij een bezoek overwaard is', *Haagsche Courant* 21 juli 1894.
- 9 'Monumentale en decoratieve kunst in Pulchri Studio', *Algemeen Handelsblad* 22 juli 1894.
- 10 P. de R., 'Tentoonstelling van monumentale en decoratieve kunst in Pulchri Studio, 12 juli 1894', *Bouwkundig Weekblad* 20-14 (14 juli 1894).
- 11 *Arnhemse Courant* 29 december 1891.

Open Monumentendag: Leren & Herwaarderen

Pausshuize doet mee aan Open Monumentendag op zaterdag 12 september 2020. In totaal zijn er ruim 35 monumenten te bezoeken, waaronder het Anatomiegebouw en het Ooglijdersgasthuis. Het thema is 'Leren & Herwaarderen': monumenten leren ons over het verleden en herwaardering leidt tot nieuw gebruik. Vanwege Corona zal Open Monumentendag er wel anders uitzien; de gebouwen kunnen uitsluitend op reservering bezocht worden. Ook is er een Singelwandeltocht en een fortentocht. www.openmonumentendagutrecht.nl